

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η Γη-Μήτρα ζωής
και ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης

19-21 Μαρτίου 2004

Οργάνωση :

ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΦΙΛΟΙ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Ιδιαιτερότητες της λαϊκής αρχιτεκτονικής: τα στοιχεία της στέγασης στη Σαντορίνη

Τζούλια Θεοδωράκη - Πάτση
Αρχιτέκτων, Επίκουρη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

Hιδιομορφία του ηφαιστειογενούς εδάφους της Σαντορίνης, εισάγει στην αρχιτεκτονική των Κυκλαδών τον ημικυλινδρικό θόλο, ως οροφή της υπόσκαφης σπηλιάς, η οποία προστάτευε πρωτογενείς δραστηριότητες. Σήμερα, ο ημικυλινδρικός θόλος αποτελεί στοιχείο στέγασης και των υπέργειων οικοδομών της Σαντορίνης, σε τοποθεσίες όπου ιστορικά δεν δικαιολογείται αυτή η επιλογή.

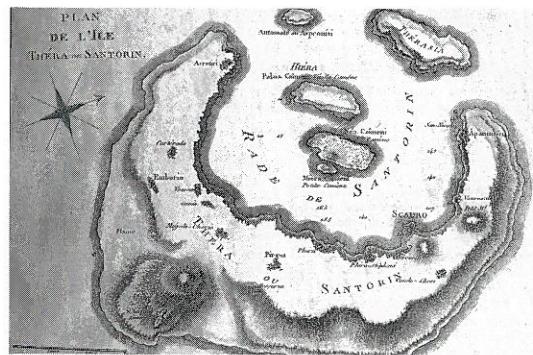
Οι ανασκαφές στο Ακρωτήρι (οικισμός της 2ης Χιλιετίας π.Χ.) αποκάλυψαν διώροφες κατοικίες, οι οποίες στεγάζονταν με δώμα, το οποίο στηρίζεται σε ξύλινα δοκάρια. Αργότερα συνδυάστηκε ο πέτρινος τοξωτός φορέας -η καμάρα- για τη στήριξη των δοκαριών του δώματος και τη στέγαση μεγαλύτερων χώρων. Η καμάρα ορθογωνιάζονταν εξωτερικά με ελαφρόπετρα ώστε να πατήσουν τα δοκάρια του δώματος.

Από τα βυζαντινά χρόνια υπάρχουν ερείπια κατοικιών με το οικοδομικό στοιχείο του τόξου για την υποστήριξη του δώματος καθώς και κατοικίες στα πρανή των χειμάρρων του νησιού, οι οποίες αναπτύσσονται υπόσκαφα με ημικυλινδρικό θόλο. Στο τμήμα της όψης που προεξέχει, ο ημικυλινδρικός θόλος ορθογωνιάζεται επίσης με ελαφρόπετρα και στεγάζεται με δώμα, το οποίο αποτελεί την αυλή της υπερκείμενης κατοικίας.

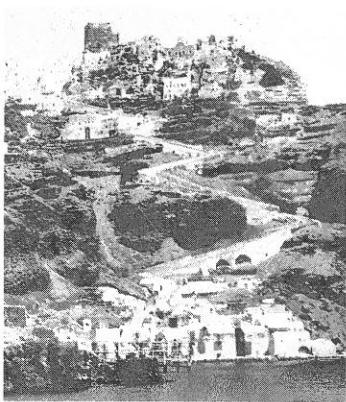
Τον 7ο μ. Χ.. αιώνα η περιοχή της Μεσογείου ταράσσεται από τις επιδρομές των Αράβων και αργότερα των πειρατών. Αυτή την περίοδο εικάζεται ότι άρχισαν να επεκτείνονται οι υπόσκαφες κατοικίες στην καλδέρα¹, επειδή ήταν ιδιαίτερα προστατευμένη περιοχή.

Την εποχή της ενετικής κυριαρχίας κατασκευάστηκαν οχυρά στο νησί (καστέλια), τα ερείπια των οποίων σώζονται μέχρι σήμερα και πιθανότατα άρχισαν να κατασκευάζονται στις «σκάλες» και τους όρμους, τα μικρά υπέργεια θολωτά αποθηκευτικά κτίσματα, τα οποία στεγάζονται με ημικυλινδρική μη βατή στέγαση.²

Μέχρι το 15ο αιώνα επομένως είχαν παρουσιαστεί τα κύρια στοιχεία στέγασης, στην αρχιτεκτονική της Σαντορίνης, τα οποία αναπαράχτηκαν και κατά τον 19ο αιώνα σύμφωνα με τις αρχές του νεοκλασικισμού².

Χάρτης 1: Οικιστική δομή της Σαντορίνης, 18ος αιώνας. Πηγή: G.Olivier, *Voyage dans l' Empire Ottoman*, αναδημοσιευμένο στο άρθρο της Λ. Ναβάρι, «Σύντομη ιστορία της χαρτογραφίας της Σαντορίνης», βασισμένο στη συλλογή της Μαργαρίτας Κουτσογιαννοπούλου - Σαμούρκα, που εμπεριέχεται στο I.M. Δανέζη, *Σαντορίνη*, σελ. 287.

Φωτ. 1: Οία και Αμούδι, 1925. Πηγή: Τμήμα φωτογραφίας από την έκδοση του Αρχείου Θραϊκών μελετών με τίτλο *Nelly's*, σελ. 21.

Φωτ. 2: Το καστέλλι του Ακρωτηρίου, 1948. Πηγή: Φωτ. Στ. Μαλικοπούλου (Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

Φωτ. 3: Γουλάς στο Εμπορειό, 2004. Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο ερευνήτριας.

Σήμερα, συνδυάζονται αυτά τα στοιχεία -άλλοτε με περισσότερο επιτυχημένα παραδείγματα και άλλοτε με λιγότερο- στην προσπάθεια αναβίωσης της αρχιτεκτονικής τοπικής παράδοσης και πολιτιστικής κληρονομιάς και αποτελούν κυρίαρχο ενδογενές δυναμικό της Σαντορίνης.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ

Η σημερινή οικιστική δομή της Σαντορίνης, αποκρυσταλλώνεται το 18ο αιώνα³ και αποτυπώνεται στο χάρτη του φυσιοδίφο και εντομολόγου Guillaume Olivier (χάρτης 1). Στο χάρτη αυτό εμφανίζονται οι σημερινοί οικισμοί: Οία (Επάνω Μεριά), Βούρβουλος, Κοντοχώρι, Ημεροβίγλι, Φηροστεφάνι, Φηρά, Πύργος, Μεσαριά, Μεγάλο χωριό, Γωνία, Καρτεράδος και Βόθωνας (σε λάθος θέση), Εμπορειό και Ακρωτήρι. Η ίδρυσή τους ήταν παλαιότερη, ίσως και πριν από το 1699, όταν ο P. Sauger επισκεύτηκε το νησί και αναφέρει, ότι «ήταν το πλέον πυκνοκατοικημένο νησί των Κυκλαδών, με πληθυσμό 8-10.000 κατ.».⁴

Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι οικισμοί της Σαντορίνης φωτογραφίζονται και αποτυπώνονται με το φακό της Nelly's και καταγράφονται τα στοιχεία στέγασης (φωτ. 1):

- Δώμα
- Υπόσκαφο
- Ημικυλινδρική θολωτή στέγαση
- Κεραμοσκεπή

Η οχυρωμένη δόμηση σε «καστέλλια», εικάζεται ότι ξεκίνησε από το 14ο αιώνα στο Σκάρο αρχικά και στον Άγιο Νικόλαο (Οία), Πύργο, Εμπορειό, Ακρωτήρι, και Παναγιά (Φηρά) αργότερα, ενώ προστέθηκαν «γουλάδες» και «βίγλες» σε διάφορα σημεία του νησιού. Τα «καστέλλια» (φωτ. 2) ήταν οχυρωμένοι οικισμοί -μεγάλου σχετικά σχήματος- όπου διέμενε το σύνολο του πληθυσμού, σε κατοικίες που στεγάζονταν με δώμα, όπως και ο κεντρικός πύργος.

Οι «γουλάδες» ήταν πολυόροφοι αμυντικοί πύργοι (φωτ. 3), ορθογώνιας κάτοψης, με κινητή πρόσβαση στο όροφο, (στις επάλξεις και στις καταχύστρες), ο οποίοι στεγάζονταν με δώμα. Σήμερα σώζεται η τεχνική δόμησης «γουλά» στο Εμπορειό, ενώ υπάρχουν ερείπια στην Επάνω Μεριά (Οία), στα Φηρά και στο «καστέλλι» του Ακρωτηρίου. Οι «βίγλες» ήταν στρογγυλοί πύργοι στις ακτές όπου διέμεναν φύλακες για εποπτεία, ερείπια των οποίων υπάρχουν στο Ημεροβίγλι και στη θέση Βίγλα στο νότιο τμήμα του νησιού.

Τη βυζαντινή εποχή η Σαντορίνη κατοικήθηκε στους πρόποδες του Μέσα Βουνού, όπου έχουν ανασκαφεί 19 σπίτια. Στο βυζαντινό αυτό οικισμό, τα σπίτια είναι μονώροφα και αναπτύσσονται βαθμιδωτά ακολουθώντας τη μορφολογία του εδάφους σε άνδρα παράλληλα με τη παραλία και με δρόμους τους χειμάρους. Η δόμηση είναι συνεκτική και τα σπίτια χωρίζονται με μεσοτοιχία. Η κάτοψη οργανώνεται γύρω από αυλή, η οποία είναι τοποθετημένη δίπλα στον δρόμο (κατά μήκος

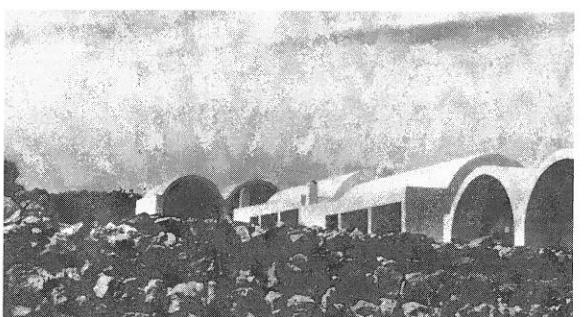
των χειμάρων). Στο κυρίως σπίτι διακρίνεται ένα μεγάλο δωμάτιο το οποίο επεκτείνεται με τη βούθεια πέτρινης καμάρας σ' ένα χαμπλότερο χώρο, ύψους περίπου 2,5 μ. Το τόξο της καμάρας στηρίζεται σε πεσούς και ανυψώνεται στο ύψος των 4 μ., που είναι το ύψος του κυρίως χώρου, η στέγαση του οποίου γίνεται με δώμα το οποίο υποστηρίζεται ανάλογα με το μέγεθος με καλαμωτή και ξύλινα δοκάρια. Υποστήριξη για την επέκταση του δώματος με τόξο, γίνεται για πρώτη φορά στην αρχιτεκτονική της Σαντορίνης⁵. Ο οικισμός εικάζεται ότι εγκαταλείφθηκε τον 7ο μ.Χ. αιώνα, στη διάρκεια του οποίου το βυζαντινό κράτος δέχθηκε αλλεπάλληλες επιθέσεις και η Ανατολική Μεσόγειος έπεσε στα χέρια των Αράβων.

Κατά την αρχαιότητα, από τον 9ο π.Χ. αιώνα, η Σαντορίνη κατοικήθηκε στη δεσπόζουσα θέση στα δυτικά του Μεγάλου Βουνού, όπου μέχρι τα πρωτοχριστιανικά χρόνια άκμασε η πόλη Θήρα. Επίσης στη θέση Καμάρι στους ανατολικούς πρόποδες του Μεγάλου Βουνού σώζονται τα ερείπια της αρχαίας Οίας.

Η οικιστική δομή, όμως της Σαντορίνης αρχίζει παλαιότερα στα μέσα της 2ης Χιλιετίας π.Χ., όταν άκμασε πόλη και λιμάνι στη νοτιοανατολική θέση του νησιού, στο Ακρωτήρι. Η ανάπτυξη αυτού του οικισμού χαρακτηρίζεται από διώροφες κατοικίες σε σειρά, χωρίς πραύλιο και με κλιμακοστάσιο που οδηγεί στο δώμα, το οποίο λειτουργεί επίσης ως αυλή. Τα ερείπια είναι σε καλή κατάσταση και παρουσιάζουν τη χρησιμοποίηση λαξευτής τοιχοποιίας σε διάφορους συνδυασμούς των χρωμάτων των τοπικών ηφαιστειακών λίθων και χρήση ξύλινων chainages. Στις όψεις των σπιτιών υπάρχουν πολλά παράθυρα, αντίθετα με τη μεταγενέστερη αρχιτεκτονική της Μεσογείου.

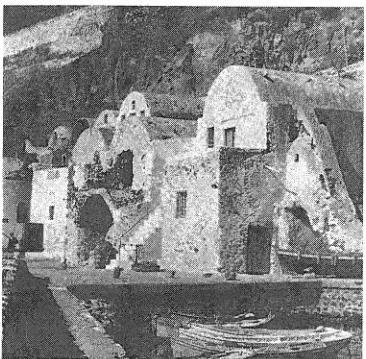
Φωτ. 4: Ερείπια Οίας, 1961. Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Κ. Θεοδωράκη.

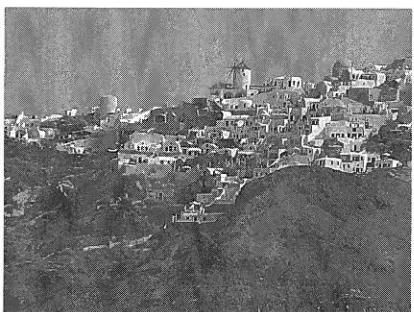
Φωτ. 5: Νέος οικισμός Καμάρι, 1963. Πηγή: «Η αναδόμηση της Σαντορίνης», Περιοδικό Αρχιτεκτονική, αρ. 46, 1964, σελ. 19.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

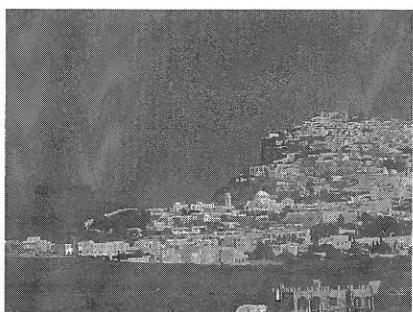
Σήμερα στη Σαντορίνη κατοικούν περίπου 8.000 κατ. σε 30 οικισμούς. Πρόκειται για το δεύτερο σε σειρά πυκνοκατοικημένο νησί των Κυκλαδών μετά τη Σύρο, με πυκνότητα 117 κατ. ανά τ.χ. Όλοι οι οικισμοί της Σαντορίνης έχουν πληθυσμό μικρότερο των 2.000 κατ., δηλαδή συνολικά ο πληθυσμός του νησιού προσμετράται στον αγροτικό πληθυσμό της Ελλάδας. Το 73% των οικισμών (22 οικισμοί), ανήκουν στην κατηγορία «μικροί»⁶ ως προς το μέγεθος δηλαδή έχουν πληθυσμό μικρότερο των 500 κατ., το 23.5% (7 οικισμοί) είναι ταξινομημένοι ως «μεσαίοι», με πληθυσμό μεταξύ 500 και 1500 κατ. και μόνο το 3.5% (1 οικισμός) είναι «μεγάλοι» με πληθυσμό μεταξύ 1500 κατ. 2000 κατ. Σε όλους τους οικισμούς παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα και θετική μεταβολή πληθυσμού κατά την τελευταία δεκαετία.

Φωτ. 6: Δόμηση με ημικυλινδρικό θόλο στη Σκάλα Φορών. Πηγή: «Η αναδόμηση της Σαντορίνης», Περιοδικό Αρχιτεκτονική, αρ. 46, 1964, σελ. 18.

Φωτ. 7: Οία, 2004. Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο ερευνήτριας.

Φωτ. 8: Φορά. 2004. Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο ερευνήτριας.

Πίνακας 1: Πληθυσμός (1991) και τάση επικρατέστερης στέγασης ανά οικοσμό

Μεγάλος	Μεσαίος	Μικρός	Στέγαση
Ακρωτήρι		333	Δώμα
Βόθωνας		423	Δώμα, υπόσκαφα
Αγ. Παρασκευή		13	Δώμα
Βούρβουλος		340	Δώμα
Εμπορειό	1365		Δώμα
Άγιος Γεώργιος		59	Δώμα
Εξαμύτης		37	Δώμα
Περίσσα		386	Δώμα
Εξω Γωνιά		221	Δώμα
Περίβολας		5	Δώμα
Επισκοπή Γωνιάς		55	Δώμα
Καμάρι	849		Δώμα
Φορά	1524		Δώμα
Εξω Κατοικίες		18	Δώμα
Μέσα Κατοικίες		68	Δώμα
Όρμος Φορών		3	Δώμα
Παλαιά Καμμένη		1	Δώμα
Καρτεράδος	687		Δώμα
Εξω Γυαλός		22	Δώμα
Μεγαλοχώρι		335	Δώμα
Μεσαριά	735		Δώμα
Μονόλιθος		247	Δώμα, υπόσκαφα
Οία		439	Ημικυλ. Θόλος
Θόλος		35	Ημικυλ. Θόλος
Όρμος Αμούδι		1	Ημικυλ Θόλος
Όρμος Αρμένι		8	Δώμα
Παράδεισος Φοινικιά		106	Δώμα
Πύργος	582		Δώμα
Όρμος Αθηνιά		29	Ημικυλ. Θόλος

Πηγή: Ανάλυση ερευνήτριας

ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗΣ, ΜΕ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ

1. Δώμα: Στους περισσότερους οικισμούς επικρατεί η στέγαση με δώμα (21 οικισμοί).
2. Δώμα βατό (αυλή της υπερκείμενης οικίας): Κυριαρχεί στους υπόσκαφους οικισμούς (5 οικισμοί).
3. Δώμα και ημικυλινδρική θολωτή στέγαση: Εναλάσσεται στις νεοπαραδοσιακές γειτονιές και τα ξενοδοχειακά συγκροτήματα που οικοδομούνται την τελευταία πεντηκοταετία, διάσπαρτα στο νησί.
4. Θολωτή ημικυλινδρική στέγαση: Επικρατεί στις «σκάλες» της καλδέρας (4 οικισμοί).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η οικοδομική δραστηριότητα μετά τους σεισμούς του 1956 (φωτ. 4), έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις ημικυλινδρικές θολωτές υπέργειες στεγάσεις στην αρχιτεκτονική της Σαντορίνης. Πρότυπο αποτέλεσαν οι αναδομήσεις και οι νέοι οικισμοί που οικοδομήθηκαν από την Υπηρεσία Οικισμού του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων έργων, η οποία ίδρυσε το Γραφείο Οικισμού Θήρας⁷. Η ανοικοδόμηση της Σαντορίνης έδωσε έμφαση στον ημικυλινδρικό θόλο (φωτ. 5) στις υπέργειες κατασκευές στη Σαντορίνη, οι οποίες ιστορικά κυριαρχούσαν ως βοηθητικά κτίσματα στις «σκάλες» του νησιού (φωτ. 6) και ως κάνναβες (αποθήκες) στους αγρούς.

Επιβάλεται ιδιαίτερη προσοχή στη σύνθεση του ημικυλινδρικού θόλου, ο οποίος ιστορικά και λειτουργικά δικαιολογείται στους όρμους και σκάλες της καλδέρας και δεν δικαιολογείται στους υπόλοιπους οικισμούς όπου πολύ σωστά κυριαρχεί το δωματοκέπαστο σπίτι όπως και στις περισσότερες περιοχές της Μεσογείου.

Συνοψίζοντας τίθεται το ερώτημα, εάν η έμφαση στο στοιχείο στέγασης του ημικυλινδρικού θόλου στις υπέργειες οικοδομές αποτελεί διατήρηση και αναβίωση της αρχιτεκτονικής πολιτιστικής μας κληρονομιάς ή εάν πρόκειται για κατασκευή νέας⁸ (φωτ. 7, 8).

Σημειώσεις

1. Η οποία κατοικήθηκε από την Πρωτοκυκλαδική III περίοδο ή ακόμα και την πρώιμη Μεσοκυκλαδική, πιθανόν γιατί στα τοιχώματα γινόταν εξώρυξη ορυκτών, διατυπώνει ο Χρ. Γ. Ντούμας, «Η Θήρα της εποχής του χαλκού», στο Ι.Μ. Δανέζη, Σαντορίνη, σελ. 87.
2. Υπάρχουν ελάχιστα παραδείγματα κεραμοσκεπών σε βιομηχανικά κτήρια των αρχών του 20ού αιώνα.
3. Στα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας 1669 -1821.
4. Το 1688 κατά το γεωγράφο Francesco Piacenza περιελάμβανε τα ακόλουθα καστέλλια: Αγίου Νικολάου, Σκάρου, Πύργου, Εμπορειού, Ακρωτηρίου και Παναγιάς.
5. Μ. Ευσταθίου, «Η αρχαία Θήρα και οι πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του Καμαριού», άρθρο στο Ι.Μ. Δανέζη, Σαντορίνη, σελ. 238.
6. Π.Δ./24.4.85 (ΦΕΚ 185/03/85)
7. «Η αναδόμηση της Σαντορίνης», Περιοδικό Αρχιτεκτονική, αρ. 46. Ιούλιος- Αύγουστος 1964, σελ. 16-27.
8. N., Alsayyad (ed.), Consuming tradition, manufacturing heritage, σελ. 249.

Βιβλιογραφία

1. Αρχείο Θραϊκών Μελετών (επ.), Nelly's, Τοίτουρας, Αθήνα, 1987.
2. Alsayyad, N., Consuming tradition, manufacturing heritage, Routledge, London, 2001.
3. Δανέζη, I.M., Σαντορίνη, Αδάμ, Αθήνα, 2001.
4. Κιτσίκη, A., «Η αναδόμηση της Σαντορίνης», Περιοδικό Αρχιτεκτονική, αρ. 46, Αθήνα, 1964.